

Ewa WARYŚ¹

KOMPOZYCJE URBANISTYCZNE W KRAJOBRAZACH MIAST GÓRNEGO ŚLĄSKA – PROBLEMY I POTENCJAŁ

W XIX wieku rozwój procesu industrializacji przyczynił się do trwałych i nieodwracalnych przemian w krajobrazach miast. Nowe kompozycje przestrzenne pojawiały się wraz z budową kolejnych fabryk i zakładów przemysłowych oraz zespołów zabudowy robotniczej. Do wielowątkowego rozwoju miast przyczyniła się także urbanistyka okresu modernizmu, w tym XX-wieczne plany regulacji. Integralnym elementem tych założeń były obiekty architektoniczne oraz parki i tereny zieleni komponowane. Interesującym zagadnieniem były także wielkie koncepcje urbanistyczne (m. in. koncepcja trójmiasta Bytom-Zabrze-Gliwice), mające wpłynąć na poprawę funkcjonalności oraz wzrost wartości artystycznej obszaru. Celem rozważań jest analiza i charakterystyka typów kompozycji urbanistycznych, powstających w krajobrazach miast Górnego Śląska już od końca XVIII wieku. W zakres analiz włączono założenia o różnej skali i sposobie funkcjonowania, takie jak zespoły zabudowy przemysłowej, osiedla robotnicze oraz XX-wieczne kompozycje urbanistyczne, powstające na terenach śródmiejskich. Współcześnie obszary te, pomimo odmiennej funkcji, są ściśle ze sobą powiązane i wpływają na charakterystyczne poczucie tożsamości i ducha miejsca (*geniusloci*). W toku rozważań określono uwarunkowania powstania poszczególnych układów urbanistycznych oraz ich współczesny stan zachowania. Zwrócono uwagę na kontekst krajobrazowy tych obszarów, oraz pojawiające się problemy. Podkreślono także ich wartość artystyczną oraz potencjał i znaczenie dla współczesnego rozwoju miast.

Słowa kluczowe: industrializacja, dziedzictwo kulturowe, urbanistyka, tereny zieleni, modernizm, *geniusloci*

¹Ewa Waryś, Politechnika Krakowska, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, ul. Warszawska 24, 31-155 Kraków; tel.: 660 849 420; e-mail: ewawarys@wp.pl

1. Wstęp

Przedmiotem niniejszych rozważań są kompozycje urbanistyczne, które od końca XVIII wieku lokalizowane były na obszarze wybranych miast Górnego Śląska. Prezentowane przykłady pochodzą głównie z terenów zlokalizowanych w obrębie aktualnych granic administracyjnych miast: Zabrze i Gliwic oraz w ich pobliskim otoczeniu. W zakres analiz włączono założenia o różnej skali i sposobie funkcjonowania. Jako najmniejszą strukturę urbanistyczną przyjęto kompleksy zakładów przemysłowych. W następnej kolejności poddano rozważaniom osiedla robotnicze, zespoły zabudowy mieszkaniowej z okresu dwudziestolecia międzywojennego oraz kompozycje urbanistyczne usytuowane na obszarach śródmiejskich, związane m. in. z realizacją XX-wiecznych planów regulacji miast. W przypadku wyszczególnionych założeń omówiono lokalizację względem struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta, scharakteryzowano najważniejsze typy zabudowy oraz czytelność układów urbanistycznych. Celem analiz jest także określenie problemów i potencjału omawianych struktur urbanistycznych w krajobrazie współczesnym – w czasach stopniowego zanikania tradycji robotniczej, dominacji nowych gałęzi przemysłu oraz rozwoju innych form działalności w miastach, m. in. nauki i kultury. W zakres rozważań włączono także niezrealizowane, teoretyczne koncepcje urbanistyczne, takie jak projekt trójmiasta Bytom-Zabrze-Gliwice. Interesującym zagadnieniem były także plany lokalizacji rozległego kompleksu przemysłowego w pobliżu Gliwic, ostatecznie zrealizowanego w okolicach Krakowa (Nowa Huta).

Kontekstem dla niniejszych rozważań jest zarys kształtowania się ośrodków przemysłowych na terenach Śląska. Obecnie, na terenie Aglomeracji Górnośląskiej znajduje się 14 miast, spośród których 5 posiada rodowód historyczny. Policentryczna struktura tego obszaru powstała w wyniku łączenia się układów przestrzennych, ukształtowanych w wyniku relacji pomiędzy zakładem przemysłowym, a osiedlem robotniczym. Pierwsze kopalnie i huty oraz towarzyszące im zespoły zabudowy mieszkaniowej, lokalizowane były w obrębie dóbr dworskich, pomiędzy miastami istniejącymi. Rozbudowa założeń mieszkalno-przemysłowych oraz tworzenie powiązań komunikacyjnych pomiędzy nimi, przyczyniło się do powstania konglomeratu miast i gmin. W procesie rozrastania się tej struktury wiele jednostek mieszkaniowych związanych z przemysłem oraz samych zakładów pracy zostało włączonych w obręb miast historycznych².

W niniejszych rozważaniach zwrócono uwagę także na krajobrazowy kontekst omawianych zespołów zabudowy oraz ich wpływ na budowanie poczucia tożsamości. Przemysłowy krajobraz Górnego Śląska zmieniał się stopniowo, zyskując silny walor identyfikacyjny i trwale zapisując się w świadomości

² A. Sulimowska-Ociepka, *Osiedla patronackie Górnego Śląska: studium miejsca oraz znaczenie kultury przemysłowej w przestrzeni zurbanizowanej*, praca doktorska, Politechnika Śląska, promotor: prof. dr hab. inż. arch. Nina Juzwa, Gliwice 2004, s. 52.

mieszkańców regionu. Proces formowania się obszaru, ulokowanego od wieków na pograniczach, przyczynił się do odczuwania tożsamości przestrzennej³. Jak pisze Szymon Opania: „(...) w żadnym innym regionie dzisiejszej Polski liczba i zróżnicowanie uwarunkowań historycznych mających wpływ na kształtowanie się wizerunku regionu, nie mają podobnego natężenia”⁴.

2. Stan badań

Zagadnienie dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego Górnego Śląska jest problemem złożonym, obejmującym wiele, powiązanych ze sobą wątków tematycznych. W zakres literatury przedmiotu włączono publikacje dotyczące krajobrazu kulturowego poszczególnych miast, będące przedmiotem rozważań architektów i znawców urbanistyki. Tematyka rozwoju przestrzennego Gliwic została omówiona w dysertacji Franciszka Mauera oraz publikacjach Adama Bednarskiego. Dziedzictwem architektonicznym Zabrze zajmował się Tomasz Wagner. Temat osiedli robotniczych na Górnym Śląsku oraz ich wpływu na kształt struktury urbanistycznej aglomeracji został omówiony w pracy Anny Sulimowskiej-Ociepki. Analizy dziedzictwa kulturowego wybranych ośrodków mieszkaniowych zostały uzupełnione o publikacje autorstwa historyków sztuki, m. in. Army Koziny. Wśród opracowań dotyczących teoretycznych i niezrealizowanych koncepcji urbanistycznych na omawianym obszarze, należy wymienić książkę Barbary Szczyпки-Gwiazdy, dotyczącą koncepcji trójmiasta Bytom-Zabrze-Gliwice. Rozważania artykułu osadzono w kontekście problematyki tożsamości miejsca podjętej w publikacji Szymona Opanii.

3. Typy kompozycji urbanistycznych w krajobrazach miast Górnego Śląska

3.1. Kompleksy zakładów przemysłowych

W czasach rozwoju uprzemysłowienia, nowe budynki zakładów przemysłowych oraz wieże wyciągowe kopalń były nowym, niespotykanym do tej pory elementem miejskiego pejzażu, który trwale zdeterminował jego dotychczasowy wygląd i estetykę. Pierwsze kopalnie węgla kamiennego, cynku, ołowiu, rud żelaza i srebra powstawały na terenach Wyżyny Śląskiej już od XVIII wieku. Wraz z ich zakładaniem następował stopniowy proces przemiany krajobrazu leśno-rolniczego, w którym powstawały obiekty przemysłowe, zespoły zabudowy robotniczej, domy kadry inżynierskiej, rezydencje właścicieli zakładów oraz niezbędna infrastruktura komunikacyjna, m. in. drogi i sieć kolei. W panoramie

³ Sz. Opania, *Tożsamość a wizerunek obszarów poprzemysłowych: przykład Aglomeracji Górnośląskiej*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2012, s. 31-36.

⁴ [cyt. z:] Tamże, s. 34.

miast wyraźnie zarysowywały się wieże szybów wyciągowych, wieże ciśnień oraz kominy. Współcześnie są one przykładem znaków identyfikacyjnych krajobrazu kulturowego i świadczą o przemysłowym charakterze regionu⁵.

Nowe kompleksy przemysłowe na terenach Górnego Śląska, charakteryzowały się stosowaniem nowoczesnych rozwiązań technologicznych, umożliwiających sprawny przebieg procesu produkcji oraz przemyślanymi układami funkcjonalno-przestrzennymi, wynikającymi z odpowiedniego usytuowania poszczególnych budynków. Takim przykładem była Gliwicka Huta, wybudowana pod koniec XVIII wieku, na terenie wykupionych i zlikwidowanych młynów. Ważnym wydarzeniem związanym z historią huty było uruchomienie w 1796 r. pierwszego na kontynencie europejskim, koksowego pieca hutniczego. Integralną częścią zakładu było funkcjonalne założenie urbanistyczno-architektoniczne. Cały zespół zabudowy składał się z działu wielkich pieców, odlewni, wiertarni, modelarni, kuźni i warsztatów⁶. W rzucie poziomym kompleksu uwidaczniały się nawiązania do barokowych zespołów pałacowych. Na zakończeniu głównej osi kompozycyjnej znajdował się wielki piec z wyciągiem wieży ładowniczej, usytuowanej na środku korpusu z hutą. Cały korpus był centralną częścią zespołu zabudowań przemysłowych umiejscowionych na planie półkola. Naprzeciwko huty, po drugiej stronie osi kompozycyjnej znajdował się ciąg magazynów ze stolarnią i ślusarnią. Zamknięcie kompozycji stanowił kanał wodny⁷. Sposób usytuowania obiektów przemysłowych charakteryzował się celowym i przejrzystym układem funkcjonalno-przestrzennym, przystosowanym do nowoczesnych procesów technologicznych. Architektura poszczególnych obiektów utrzymana była w klasycystycznej formie, typowej dla powstającego w tym czasie budownictwa przemysłowego na Śląsku⁸.

W czasach rozwoju przemysłu cały region Górnego Śląska stał się miejscem eksperymentów oraz poszukiwania najlepszej formy dla budownictwa utylitarne⁹. Przykładem procesu rozwoju architektury przemysłowej była także Królewska Huta koło Chorzowa, wzniesiona pod kierunkiem niemieckiego inżyniera Johanna Weddinga. Rysunki projektowe zespołu wielkich pieców i wież ładunkowych, sporządzone według wytycznych Johanna Weddinga i Johna Baidona zostały umieszczone w wydany w Niemczech atlasie najważniejszych osiągnięć architektury światowej i uznane za najnowocześniejszy

⁵ Tamże, s. 39 n.

⁶ F. Mauer, *Zagospodarowanie przestrzenne śródmieścia Gliwic, późniejszego ośrodka przemysłu na Śląsku*, praca doktorska, Politechnika Śląska, promotor: dr inż. arch. Czesław Thullie, prof. Politechniki Śląskiej, Gliwice 1962, s. 52 n.

⁷ I. Kozina, *Chaos i uporządkowanie: dylematy architektoniczne na przemysłowym Górnym Śląsku w latach 1763-1955*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005, s. 21.

⁸ F. Mauer, *op. cit.*, s. 52 n.

⁹ I. Kozina, *Wczesna architektura przemysłowa*, [w:] *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, red. E. Chojecka, wyd. Muzeum Śląskie, Katowice 2004, s. 177.

przykład myślenia funkcjonalistycznego w budownictwie przemysłowym¹⁰. Królewska Huta była pierwszym na kontynencie europejskim zakładem, którego nowoczesna forma była wynikiem podporządkowania architektury obiektu, pełnionym przez niego funkcjom. W krajobrazie miasta pełniła rolę dominanty, której podporządkowane było najbliższe otoczenie. W całym procesie przemian krajobrazu miast Górnego Śląska uwidaczniały się działania zmierzające do wykształcenia formuły najbardziej odpowiedniej dla utylitarnego budownictwa przemysłowego. Ostatecznie, u progu XX wieku, to właśnie formy przemysłowe stanowiły czynnik kształtujący estetykę¹¹.

3.2. Osiedla robotnicze

Postępujący proces industrializacji oraz napływ ludności do miast stały się przyczyną budowy pierwszych osiedli z miejscami zamieszkania dla ludności pracującej w kopalniach i hutach. Jako pierwsze zakłady, wokół których powstawały osady robotnicze, wymienia się m. in. hutę w Ozimku i Gliwicach, Królewską Hutę i kopalnię „Król” w Chorzowie oraz kopalnię „Królowa Luiza” w Zabrze. Zabudowa mieszkaniowa lokalizowana była w lasach otaczających daną hutę lub kopalnię lub na terenach sąsiadujących z zakładem przemysłowym, położonych w pobliżu wody. Dość szybko zauważono jednak, że tego typu budownictwo nie stwarza odpowiednich warunków mieszkaniowych. W celu rozwiązania problemu osadnictwa podjęto działania mające na celu wykupienie terenów znajdujących się na obrzeżach zakładów przemysłowych oraz budowano kolonie robotnicze w majątkach wiejskich¹². Tego typu zabudowa powstawała w ramach tzw. „kolonizacji fryderycjańskiej” – zaplanowanej akcji osiedleńczej, podjętej przez Prusy w celu germanizacji nowo przyłączonych prowincji¹³. Zabudową robotniczą charakterystyczną dla wieku XVIII były także *Familienhäuser* – budynki wielorodzinne, tzw. familoki, lokalizowane zazwyczaj wzdłuż drogi prowadzącej do zakładu pracy. Były to obiekty na rzucie prostokąta, posiadające od jednej do trzech kondygnacji, zróżnicowane pod względem detali architektonicznych. W tym czasie zakładano także zespoły zabudowy, nawiązujące swoim układem urbanistycznym do założeń rezydencjonalno-parkowych. W tego typu realizacjach zrezygnowano z liniowego układu kompozycyjnego, tworząc założenia centralne z monumentalnym obiektem umiejscow-

¹⁰ I. Kozina, *Przemysłowy Śląsk jako inspiracja*, [z:] <https://www.fabrykasilesia.pl/numer/wybrany-tekst/irma-kozina-przemyslowy-slask-jako-inspiracja,7,50.html>

¹¹ I. Kozina, *Chaos i uporządkowanie...*, s. 19-27.

¹² I. Nalepa-Orłowska, *Typy robotniczego osadnictwa górniczo-hutniczego na Górnym Śląsku*, [w:] *Górny Śląsk: prace i materiały geograficzne*, red. A. Wrzosek, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1955, s. 359.

¹³ A. Sulimowska-Ociepka, *op. cit.*, s. 39.

wionym pośrodku¹⁴. Kolejnym etapem w procesie rozwoju osadnictwa robotniczego było zakładanie osiedli w systemie „Baunhilfe”, polegającym na przydzieleniu robotnikowi niskoprocentowego kredytu na budowę domu, którą realizował we własnym zakresie. W ten sposób wznoszono zazwyczaj domy składające się z dwóch mieszkań¹⁵. W drugiej poł. XIX wieku budowano także domy zakwaterowania zbiorowego oraz wydzielano mieszkania z niewielkimi działkami dla robotników i ich rodzin¹⁶.

W tym okresie można zaobserwować także stopniowy proces pogarszania się sytuacji mieszkaniowej robotników. W wyniku zjawiska spekulacji gruntowej oraz jednoczesnych dążeń do maksymalnego wykorzystania powierzchni działki zaczęły powstawać obiekty typu „Mietkaskaserne” (tzw. budownictwo koszarowe). Tego typu zabudowa, w formie wielomieszkaniowych bloków, lokalizowana była wzdłuż ulic. W sytuowanych blisko siebie budynkach znajdowały się kilkunizbowe mieszkania składające się z kuchni i pokoju. Całe zespoły zabudowy lokalizowano w pobliżu zakładów pracy¹⁷.

W wyniku pogarszającej się sytuacji mieszkaniowej oraz równoczesnych żądań poprawy warunków bytowych przez środowiska robotnicze rozpoczęto poszukiwania nowych rozwiązań urbanistycznych, które mogłyby poprawić pogarszający się obraz osiedli. W celu odnalezienia najlepszej formy zabudowy, charakteryzującej się zarówno funkcjonalnością jak również odpowiednim standardem, czerpano inspirację z wielu popularnych w tym czasie koncepcji projektowych, w tym m. in. idei miasta-ogrodu Ebenezero Howarda. Na Górnym Śląsku, utrzymane w tym nurcie zespoły zabudowy mieszkaniowej były projektowane m. in. przez Karła Henriciego. Tego typu osiedla były praktyczną realizacją postulatów Henriciego, który w poszukiwaniu nowego porządku urbanistycznego odwoływał się do dorobku minionych epok, w szczególności do zasad stosowanych w planowaniu miast średniowiecznych. W projektowaniu uwzględniał uwarunkowania wynikające z naturalnej rzeźby terenu i środowiska przyrodniczego oraz istniejącej na danym obszarze działalności człowieka. W rozwiązaniach urbanistycznych Henrici stosował kręte drogi oraz perspektywy uliczne, które miały tworzyć krajobraz pełen zróżnicowanych widoków¹⁸. Na obszarze włączonym w zakres analiz praktyczną realizacją idei ogrodowych przedmieść jest zabytkowa kolonia robotnicza „Stara Rokitnica” w Zabrze.

¹⁴ J. Sokołowska-Mostowiak, *„Idea miasta – ogrodu” na przykładach osiedli miast górnośląskich*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2011, s. 28 n.

¹⁵ A. Sulimowska-Ociepka, *op. cit.*, s. 40 [za:] D. Głazek, *Wieś z widokami na miasto - Knurów*, [w:] *Miasto z widokami na wieś*, red. B. Wierzbicka, wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1998., s. 217.

¹⁶ D. Głazek, *Gdzie ongiś mieszkał robotnik?* [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, red. G. Brożek, wyd. Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Katowice 2005, s. 10.

¹⁷ A. Nowak-Lenartowska, *Osiedla przyzakładowe jako problem urbanistyczny regionu: na przykładzie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973, s. 46 n.

¹⁸ I. Kozina, *Chaos i uporządkowanie...*, *op. cit.*, s. 81-90.

Ogólna tendencja do poprawy jakości przestrzeni osiedli robotniczych była także realizowana poprzez wprowadzanie zieleni. Głównym celem włączania roślinności w obręb stref zabudowy mieszkaniowej było dopełnienie układu urbanistycznego, poprawa walorów krajobrazowych oraz podniesienie jakości życia mieszkańców¹⁹. Przykładem wkomponowania zieleni w zespół zabudowy robotniczej jest malownicza aleja platanów na osiedlu Zandka w Zabrze. Cały zespół zabudowy funkcjonujący także pod nazwą „Kolonія Piaskowa” składa się z dwukondygnacyjnych, wolno stojących budynków, w większości przeznaczonych dla 12 rodzin. Poszczególne obiekty zostały zróżnicowane pod kątem rytmu elewacji oraz rozwiązań połączeń dachowych. Całe osiedle, przeznaczone dla pracowników dawnej Huty Zabrze, jest obecnie jednym z najbardziej odczytywalnych zespołów zabudowy w krajobrazie śródmieścia Zabrze²⁰.

3.3. Zespoły zabudowy mieszkaniowej z okresu dwudziestolecia międzywojennego

Istotną funkcję w procesie kształtowania urbanistyki oraz krajobrazu miast pełniły także zespoły zabudowy mieszkaniowej z okresu dwudziestolecia międzywojennego²¹. W tym okresie wiele miast Górnego Śląska borykało się z problemami znalezienia nowych terenów pod budowę obiektów mieszkaniowych, wynikającymi z procesów migracji ludności. Plany zabudowy osiedlowej na Śląsku, w których nadal uwidaczniały się nawiązania do popularnej idei „miast-ogrodów” były sporządzane przez architektów skupionych przy ugrupowaniu „Schlesische Heimstätten”, kierowanym przez Ernsta Maya. Tego typu działania zostały także podjęte na terenie Gliwic przez Karla Schabika. Warto podkreślić, że w tym okresie w Gliwicach znajdowały już się istniejące zespoły zabudowy mieszkaniowej oraz osiedla patronackie, jednak jak pisze Adam Bednarski, nie podążały one za nowymi standardami. Dla Karla Schabika istotną kwestią było odpowiednie usytuowanie osiedli w pobliżu terenów zieleni, dobre nasłonecznienie i przewietrzanie²². W latach dwudziestych i trzydziestych na terenie Gliwic powstało wiele budynków posiadających funkcjonalny układ pokoi, zaprojektowany z dbałością o zapewnienie odpowiedniego dostępu światła do poszczególnych pomieszczeń. Bryła tych obiektów wynikała z ich lokalizacji względem struktury urbanistycznej miasta. Budynki wznoszone jako uzupełnienie

¹⁹ K. Łakomy, *Pracownicze ogrody górnośląskich osiedli przemysłowych z przełomu XIX i XX wieku w świetle wybranych publikacji z epoki*, [w:] „Czasopismo Techniczne”, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, z. 8-A, s. 188 n.

²⁰ T. Wagner, *Zabrze: nieznanie oblicza śląskiej architektury*, t. 1, wyd. Towarzystwo Miłośników Zabrze, Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Katowice-Zabrze 2003, s. 32 n.

²¹ A. Bednarski, *Architektura jednorodzinnych zespołów mieszkaniowych w Gliwicach z lat 1919-1939*, wyd. Muzeum w Gliwicach, Gliwice 2007, s. 9.

²² Tamże, s. 37-39.

nie istniejącej zabudowy ulic charakteryzowały się uproszczoną bryłą oraz reprezentacyjną estetyką elewacji. Obiekty zlokalizowane na obrzeżach posiadały mniej kondygnacji, a mieszkaniom przydzielano pomieszczenia gospodarcze projektowane w osobnych budynkach. W ich otoczeniu znajdowały się ogrody przydomowe. Zieleń stanowiła bardzo istotny element założeń urbanistycznych z tego okresu i często pełniła funkcję dominanty krajobrazowej. Tendencja ta wynikała z częstych nawiązań do popularnej w tym okresie idei „miast-ogrodu”²³. Układy urbanistyczne poszczególnych zespołów zabudowy były zróżnicowane pod względem sposobu wytyczenia ciągów komunikacyjnych oraz usytuowania względem nich zabudowy. Powstające w tym okresie układy przestrzenne osiedli jednorodzinnych były skutkiem przemyślanych działań projektowych wynikających z modelu życia mieszkańców miasta i istniejącej urbanistyki. Zróżnicowanie poszczególnych układów wiązało się także z datą powstania osiedli ze względu na zachodzący proces ewolucji stosowanych rozwiązań przestrzennych²⁴. Duże znaczenie w projektowaniu osiedli na terenie Gliwic, Zabrze i Bytomia miał także aspekt propagandowy, wynikający z niedalekiej odległości tych obszarów od granic Polski²⁵.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego także na terenie Zabrze powstały całe dzielnice o starannie opracowanym programie socjalnym i odpowiednio zaprojektowanej zabudowie. W tym wypadku także stosowano nieskomplikowane układy urbanistyczne, oparte na siatce ulic, a ich kompozycje urozmaicano ciekawymi zakończeniami osi widokowych, m. in. bramami lub celowym zakrzywieniem ulicy. Układ pomieszczeń w powstających wówczas obiektach charakteryzował się funkcjonalnością oraz pewną celową oszczędnością formy, czego przykładem była m. in. redukcja przestrzeni korytarzowych. Typowe dla okresu dwudziestolecia międzywojennego prostota, oszczędność i funkcjonalność zabudowy, do dnia dzisiejszego stanowią wzór dla współczesnych architektów²⁶. Jednym z ciekawszych zrealizowanych wówczas założeń, uznawanych za jedno z największych osiągnięć nowoczesnej architektury mieszkaniowej było osiedle DEWOG w Zabrze, wybudowane w 1931 roku. Osiedle składało się z dziesięciu, równoległe ustawionych rzędów trójkondygnacyjnych bloków, nakrytych płaskimi dachami. Charakterystyczną cechą założenia był sposób rozwiązań elewacji poszczególnych budynków z rytmicznie rozmieszczonymi akcentami wnek balkonowych, ujmujących wertykalne pasy okien klatek schodowych. Tego typu zespoły zabudowy, charakteryzujące się

²³ Tamże, s. 50-59.

²⁴ Tamże, s. 66-70.

²⁵ T. Wagner, *op. cit.*, s. 70.

²⁶ Tamże, *op. cit.*, s. 70-72.

równoległym usytuowaniem poszczególnych budynków powstawały także na terenie Niemiec, m. in. w Monachium i we Frankfurcie²⁷.

Współcześnie na uwagę zasługuje także sposób wykorzystania historycznych uwarunkowań rozwoju miast. Przykładem był sposób rozmieszczenia nowych zespołów zabudowy w strukturze urbanistycznej Gliwic. Planowanie osiedli w skali urbanistycznej, z uwzględnieniem zmieniającej się struktury urbanistycznej miasta uwiadczało jeden z początkowych etapów rozwoju procesu planowania przestrzennego i tworzenia pierwszych scenariuszy rozwoju miasta. Ten sposób planowania stanowił pewną nowość, ponieważ aż do końca XIX wieku, wyznaczanie lokalizacji dla poszczególnych obiektów odbywało się bez uwzględnienia planów rozwoju urbanistycznego miasta²⁸.

3.4. kompozycje urbanistyczne na obszarach śródmiejskich

Nowe kompozycje przestrzenne powstające w okresie międzywojennym w krajobrazie Górnośląskich związane były także z powstającymi wówczas planami rozwoju urbanistycznego oraz regulacji. Realizacja tych założeń miała istotny wpływ na obecny kształt struktury przestrzennej omawianych ośrodków mieszkaniowych. W tym okresie wytyczano nowe osie kompozycyjne. Projektowane arterie komunikacyjne obsadzano zielenią i wytyczano przy nich miejsca dla nowych prestiżowych obiektów architektonicznych. Współcześnie zrealizowaną w ramach tych koncepcji zabudowę można jednoznacznie zaliczyć do w pełni udanych przykładów architektury z tego okresu²⁹. Nieco wcześniej, bo już w połowie XIX wieku podjęto pierwsze działania regulacyjne na terenie powiatu zabrskiego. Do realizacji tych założeń przystąpiono jednak dopiero w latach 20 i 30 XX wieku. Przykładek zrealizowanej w tym czasie kompozycji urbanistycznej była Oś Allingerowska będąca jednym z elementów planu regulacyjnego „miasta północnego” Zabrze. Najbardziej monumentalnymi elementami tej koncepcji były tereny zielone i przestrzenie publiczne, takie jak park publiczny i Plac Targów Poniedziałkowych. Linearny projekt parku, został zrealizowany z uwzględnieniem istniejących uwarunkowań. Jak twierdzi Tomasz Wagner, w swojej prostocie stanowił on zaprzeczenie dziewiętnastowiecznych szablonów kompozycyjnych. Świadczy o tym rezygnacja z rozwiązania placu miejskiego na osi parkowej, będąca wyrazem tendencji do swobodnego kształtowania rzutów i pierzei³⁰.

²⁷ B. Szczyпка-Gwiazda, *Pomiędzy praktyką a utopią: Trójmiasto Bytom – Zabrze – Gliwice jako przykład koncepcji miasta przemysłowego czasów Republiki Weimarskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2003, s. 54 n.

²⁸ A. Bednarski, *Zarys modernistycznej architektury Gliwice (1919-1939): działalność architektoniczno-budowlana Karla Schabika*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2009, s. 44-45.

²⁹ A. Bednarski, *Architektura...*, *op. cit.*, s. 42-44.

³⁰ T. Wagner, *op. cit.*, s. 67-69.

W kontekście rozważań nad zagadnieniem dziedzictwa kulturowego Zabrze z okresu XX wieku, należy podkreślić znaczenie dominujących w tym okresie tendencji artystycznych w kształtowaniu architektury w przestrzeniach publicznych. W nowych, wznoszonych wówczas obiektach czytelne były nurty awangardowe, w tym odwołania do form „NeuesBauen”. Przykładem był ciąg zabudowy blokowej wzdłuż ulicy Roosevelta w Zabrzu, charakteryzujący się prostą, sześcienną formą oraz ujednoliconą elewacją z wyznaczonym rytmem aneksów nadwieszonych nad wejściami. Otwarcie na nowatorskie koncepcje architektoniczne, pod względem którego Zabrze przewyższało inne miasta Górnego Śląska, wynikało z braku odległych tradycji artystycznych³¹.

4. Niezrealizowane koncepcje urbanistyczne na terenach Górnego Śląska

Poza zrealizowanymi i nadal funkcjonującymi układami urbanistycznymi w krajobrazach miast interesującym tematem są koncepcje, które ostatecznie nigdy nie zostały zrealizowane lub w końcowym etapie plany ich lokalizacji uległy zmianie. Przykładem niezrealizowanej koncepcji urbanistycznej były rozpatrywane w latach 20. XX wieku plany trójmiasta Bytom-Zabrze-Gliwice. Koncepcja połączenia trzech miast powstała w ramach projektu jednolitego rozwoju gospodarczego, administracyjnego i socjalnego Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, opracowanego przez prof. Gerlacha, w ramach globalnego planu odnowy gospodarczej państwa. Gerlach proponował utworzenie wzdłuż ówczesnej granicy państw jednolitej strefy wyznaczonej przez trzy, powiązane ze sobą powiaty miejskie. W ramach projektu, oprócz planów generalnych powstały także szczegółowe opracowania urbanistyczno-architektoniczne poszczególnych ośrodków. Koncepcja trójmiasta uzależniała kierunki planowania przestrzennego od rozwoju gospodarczego. Projekt zakładał reorganizację i objęcie wspólnymi planami rozwoju szlaków komunikacyjnych oraz niezbędnych systemów infrastruktury technicznej i komunalnej. Istotną kwestią było także wytyczenie warunków dalszej zabudowy uwzględniających istniejącą tkankę miejską. Poszczególne dzielnice miały być dopasowane do istniejących terenów zieleni i lasów. W projekcie podkreślano znaczenie istniejących walorów krajobrazowych oraz potrzebę ochrony środowiska przyrodniczego. Pomimo, iż koncepcja trójmiasta nie została ostatecznie zrealizowana, to należy podkreślić, że w oparciu o jej założenia władze poszczególnych miast wyznaczały dalsze kierunki rozwoju przestrzennego każdego z trzech ośrodków miejskich³².

Tereny Górnego Śląska, ze względu na występujące w tym miejscu uwarunkowania umożliwiające rozwój procesu industrializacji były miejscem, w którym wielokrotnie rozważano lokalizację kolejnych zakładów przemysłowych

³¹ B. Szczyпка-Gwiazda, *op. cit.*, s. 54-56.

³² Tamże, s. 39-52.

wych. Przykładem jednej z niezrealizowanych inwestycji były plany budowy huty nad Kanałem Gliwickim. Ostatecznie „Nowa Huta” została wybudowana na terenach w pobliżu Krakowa, stając się wkrótce ważną częścią historycznego miasta, utożsamianą z jego historią i rozwojem.

Poszukiwania najlepszej lokalizacji dla rozległego kombinatu przemysłowego związane były z planami odbudowy gospodarki po 1945 roku oraz rewitalizacją przemysłu hutniczego. Istnienie planów lokalizacji huty potwierdza dokument Centralnego Zarządu Przemysłu Hutniczego (CZPH), z siedzibą w Katowicach, z dnia 26 czerwca 1946 roku. Zgodnie z zapisami dokumentu, jako idealny teren pod budowę huty wybrano obszar zlokalizowany pomiędzy Dzierżnem, Łabędami i Pyskowicami, w pobliżu Gliwic. Lokalizacja ta została jednogłośnie zaakceptowana na pierwszym posiedzeniu Komisji Budowy Nowej Huty w dniu 13 czerwca 1947 roku. Nowy zakład przemysłowy zyskał wówczas roboczą nazwę „Huta Dzierżno”³³. Budowę tego zakładu planowano zakończyć w przeciągu 7 lat³⁴. Z tych planów budowy, które miały zostać zrealizowane z udziałem amerykańskich inżynierów, ostatecznie zrezygnowano po wprowadzeniu ograniczeń związanych z obowiązującym w Europie planem Marshalla. Równocześnie rozpoczęto rozmowy dotyczące budowy Huty ze specjalistami z Rosji. Także w tym przypadku, jako ostateczną lokalizację wybrano tereny Dzierżna³⁵. Ostatecznie z lokalizacji tej zrezygnowano ze względu na podniesienie planowanej wielkości produkcji i związany z tym brak miejsca nad Kanałem Gliwickim oraz z uwagi na sytuację polityczną kraju. Obecnie czynniki, które ostatecznie przeważały o lokalizacji Nowej Huty pod Krakowem, w tym zarówno uwarunkowania techniczne jak również względy polityczne, stanowią zgłębiany wśród badaczy historii przedmiot badań i analiz.

5. Podsumowanie

Rozwój przemysłu na terenach Górnego Śląska przyczynił się do trwałej przemiany krajobrazu kulturowego miast oraz powstania nowych struktur urbanistycznych na tym obszarze. Znaczącym przeobrażeniem uległ również krajobraz miast o rodowodzie historycznym, co wynikało z konieczności wyznaczenia obszarów o nowych funkcjach. Współcześnie prowadzenie badań nad procesem przeobrażeń zachodzących w strukturze urbanistycznej miast pozwala na ponowne odkrycie potencjału historycznych zespołów zabudowy. Przykładem są

³³ A. Gaj, *Przewodnik po Krakowie: Nowej Hucie*, Wydawnictwo WAN, Kraków 2013, s. 18 n.

³⁴ A. Markowski, *Dwie huty, podobna historia: Zakład Słowackiego Powstania Narodowego i Huta im. W. I. Lenina – budowa wielkiego socjalistycznego zakładu przemysłowego*, [w:] „Acta Historica Neosoliensia”, nr 10/2007, wyd. Katedra historii FHV UMB, Banská Bystrica 2007, s. 242, [za:] J. Salwiński, *Decyzje o lokalizacji Nowej Huty pod Krakowem. Stan wiedzy*, [w:] „Narodziny Nowej Huty: materiały sesji naukowej odbytej 25 kwietnia 1998 roku”, wyd. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Kraków 1999, s. 84-85.

³⁵ A. Markowski, *op. cit.*, s. 242.

osiedla familoków, charakterystyczny element krajobrazu górnośląskich ośrodków mieszkaniowych, w których w ostatnich latach ponownie dostrzeżono walory użytkowe. Wśród nich wymienia się klarowną gradację przestrzeni publicznych i prywatnych, dobrze dobraną skalę obiektów oraz zwrócenie należytej uwagi na wspólne przestrzenie sąsiedzkie. Niestety, ze względu na coraz gorszy stan zachowania tych obiektów, wymienione wartości są trudne do zauważenia, a stan przetrwania tych historycznych zespołów zabudowy jest zagrożony³⁶. Współcześnie takie założenia są świadectwem zmieniającej się myśli urbanistycznej oraz częścią dziedzictwa kulturowego miast. Jako charakterystyczny element krajobrazu posiadają znaczący potencjał w turystyce kulturowej i promocji regionu. Dla wielu mieszkańców są także nośnikami wartości niematerialnych, związanych z tradycją i duchem miejsca (*genius loci*). Znaczącym problemem jest jednak stan zachowania dziedzictwa kulturowego Górnego Śląska wpływający na czytelność historycznych struktur urbanistycznych. Podjęcia odpowiednich działań często wymagają także obszary śródmiejskie miast o rodowodzie przemysłowym, które podobnie jak centra ośrodków historyczne, powinny podlegać odpowiednim regulacjom prawnym oraz procesom rewitalizacji.

Literatura

- [1] Bednarski A.: Architektura jednorodzinnych zespołów mieszkaniowych w Gliwicach z lat 1919-1939, wyd. Muzeum w Gliwicach, Gliwice 2007.
- [2] Bednarski A.: Zarys modernistycznej architektury Gliwice (1919-1939): działalność architektoniczno-budowlana Karla Schabika, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2009.
- [3] Gaj A.: Przewodnik po Krakowie: Nowej Hucie, Wydawnictwo WAN, Kraków 2013.
- [4] Głazek D.: Gdzie ongiś mieszkał robotnik? [w:] Historyczne osiedla robotnicze, red. G. Brożek, wyd. Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Katowice 2005.
- [5] Kozina I.: Chaos i uporządkowanie: dylematy architektoniczne na przemysłowym Górnym Śląsku w latach 1763-1955, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005.
- [6] Kozina I.: Przemysłowy Śląsk jako inspiracja, [z:] <https://www.fabrykasilesia.pl/numer/wybrany-tekst/irma-kozina-przemyslowy-slask-jako-inspiracja,7,50.html>
- [7] Kozina I.: Wczesna architektura przemysłowa, [w:] Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku, red. E. Chojecka, wyd. Muzeum Śląskie, Katowice 2004.
- [8] Markowski A.: Dwie huty, podobna historia: Zakład Słowackiego Powstania Narodowego i Huta im. W. I. Lenina – budowa wielkiego socjalistycznego zakładu

³⁶ T. Wagner, *op. cit.*, s. 31.

- przemysłowego, [w:] „Acta Historica Neosoliensia”, nr 10/2007, wyd. Katedra historii FHV UMB, Banská Bystrica 2007.
- [9] Mauer F.: Zagospodarowanie przestrzenne śródmieścia Gliwic, późniejszego ośrodka przemysłu na Śląsku, praca doktorska, Politechnika Śląska, promotor: dr inż. arch. Czesław Thullie, prof. Politechniki Śląskiej, Gliwice 1962.
- [10] Nalepa-Orłowska I.: Typy robotniczego osadnictwa górniczo-hutniczego na Górnym Śląsku, [w:] „Górny Śląsk: prace i materiały geograficzne”, red. A. Wrzosek, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1955.
- [11] Nowak-Lenartowska A.: Osiedla przyzakładowe jako problem urbanistyczny regionu: na przykładzie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973.
- [12] Łakomy K.: Pracownicze ogrody górnośląskich osiedli przemysłowych z przełomu XIX i XX wieku w świetle wybranych publikacji z epoki, [w:] „Czasopismo Techniczne”, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, z. 8-A.
- [13] Opania Sz.: Tożsamość a wizerunek obszarów poprzemysłowych: przykład Aglomeracji Górnośląskiej, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2012.
- [14] Sokołowska-Mostowiak J.: „Idea miasta – ogrodu” na przykładach osiedli miast górnośląskich, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2011.
- [15] Sulimowska-Ociepka A.: Osiedla patronackie Górnego Śląska: studium miejsca oraz znaczenie kultury przemysłowej w przestrzeni zurbanizowanej, praca doktorska, Politechnika Śląska, promotor: prof. dr hab. inż. arch. Nina Juzwa, Gliwice 2004.
- [16] Szczypka-Gwiazda B.: Pomiędzy praktyką a utopią: Trójmiasto Bytom – Zabrze – Gliwice jako przykład koncepcji miasta przemysłowego czasów Republiki Weimarskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2003.
- [17] Wagner T.: Zabrze: nieznanie oblicza śląskiej architektury, t. 1, wyd. Towarzystwo Miłośników Zabrze, Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Katowice-Zabrze 2003.

URBAN PLANNING COMPOSITIONS IN THE LANDSCAPES OF CITIES OF UPPER SILESIA - PROBLEMS AND POTENTIAL

Summary

The development of the industrialization process contributed to permanent and irreversible transformations in urban landscapes, in the 19th century. New spatial compositions appeared with the construction of subsequent factories and industrial plants as well as buildings of workers' buildings. The urbanism of the modernist period, including the 20th century regulatory plans, also contributed to the multi-plural development of cities. An integral element of these assumptions were architectural objects and parks and compositional greenery areas. The great urban conceptions (such as the Tri-City concept of Bytom-Zabrze-Gliwice) were also of great interest, aiming to improve the functionality and increase the artistic value of the area. The aim of the discussion is to analyze and characterize the types of urban compositions that have placed in the landscapes of Upper Silesian towns since the end of the 18th century. The scope of analyzes included assumptions of different scale and mode of operation, such as industrial development arrangement, workers' settlements and 20th century urban compositions, created in urban areas. Today, these areas, despite

their different functions, are closely intertwined and affect the characteristic sense of identity and the spirit of the place (genius loci). In the course of deliberations the conditions of the emergence of particular urban systems and their contemporary state of behavior were determined. Attention have been paid to the landscape context of these areas, and the emerging problems. They also highlighted their artistic value and potential and importance for modern urban development.

Keywords: industrialization, cultural heritage, urban planning, green areas, modernism, genius loci

Przesłano do redakcji: 09.06.2017 r.

Przyjęto do druku: 01.09.2017 r.